

Сейіт Қасқабасов

XV-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

ББК 83.3 Қаз
Қ 44

Қасқабасов С.А.

Қ44 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті
(компендиум). - Алматы: Әдебиет және өнер
институты, 2005, - 64 бет.

ISBN 9965-25-608-X

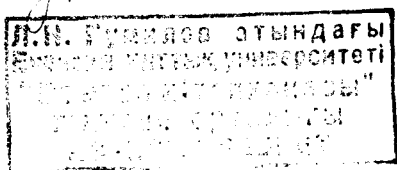
Бұл еңбекте қазақ әдебиетінің XV-XVIII ғасырлардағы жай-күйі қысқаша баяндалады. Сол замандағы әдебиеттің ерекшелігі анықталып, жыраулар шығармашылығы жаңаша талданады.

Зерттеу әдебиет мамандарына, аспиранттар мен магистранттарға арналған.

Қ 4603000000
00(05) - 05

ББК 83.3 Қаз

УДК 3615

ISBN 9965-25-608-X

© Қасқабасов С.А., 2005

Он бесінші ғасырдың ортасында пайда болған Қазақ хандығы ұлттық мәдениет пен әдебиеттің өрістеп-өркендеуіне орасан ықпал етіп, ерекше жағдай жасады. Алтын Орда заманында ертеден бері жалғасып, әрі қарай дами түскен жалпытүркілік руханияттың мұрагері ретінде қазақ халқы мен мемлекеті енді бұрынғы бабалардан қалған мирасты сақтап қана емес, оны байытып, жаңғырта дамытуға міндетті болып, соған күш салды. Бұл дәуірдегі мәдениет өзінің түр-сипаты, мазмұны мен тақырыбы жағынан алуан түрлі болды. Мұнда ежелгі мифологиялық аңыздаулар мен кейінгі фольклорлық шығармалар, орта ғасырларда күллі Шығыста дәстүрге айналған қолжазба кітаптар мен тарихи-шежірелік туындылар, халықтық музыка мен ойындар, сондай-ақ ұлттық қазақ әдебиеті мен шешендік өнер — бәрі қатар, араласа, сабақтаса ғұмыр кешіп жатты. Әсіресе, ауыз әдебиеті айырықша дамыды. Оның басты себебі — Қазақ хандығындағы болмыстың өзі мен мемлекеттік құрылымның өзгелігі еді, яғни көшпелі өмір мен отырықшы тұрмыстың, бақташылық пен диханшылықтың қатар болып, жарасымды дамуы сол тұстағы рухани өмірдің алдыңғы сапына өзіндік сипаты мол ауыз әдебиетін, дәлірек айтқанда, жыраулар поэзиясын және шешендік өнерді шығарды.

Ауыз әдебиеті дегенде, бұл жерде фольклор туралы сөз болмауы керек. Фольклор атам заманда туып, авторы жоқ, бірден-бірге айтылып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ауызекі шығармалар екені белгілі. Ал "ауыз әдебиеті" деген ұғым орта ғасырлардағы Қазақстан үшін кәдімгі кәсіби жазба әдебиет ролін атқарған туындыларды білдіреді. Оның фольклордан басты айырмашылығы — авторлық болуы. Мәтіннің біршама тұрақтылығы, шығарма мазмұнының нақтылығы, оның кімге арналғанының (адресаттың) белгілі болуы, сондай-ақ шығарма стиліндегі даралық сипат пен автордың "мені" көрініс беретіндігі. Мұндай ауыз әдебиетін жасаушылар ол кезде, негізінен, жыраулар мен шешендер (билер) болды.

Жеке отау тігіп, өз мемлекетін құрған қазақ елі үшін XV-XVI ғасырларда ең басты мәселе — жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды. Бүкіл қоғамдық ой-сана, елдің аңсары — ұлттық тұңғыш мемлекетті қалай да сақтап қалу болды да, елді жұмылдырып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратын, барлық ру мен тайпаларды бір орталыққа қаратып, ішкі алауыздықты тиятын әрі сыртқы дұшпандарға тойтарыс бере алатын, яғни елдің қамын жеп, ел үшін аянбай еңбек ететін әмірші керек екенін жақсы түсінген жұрт мемлекет күшті болу үшін ақылды да айбарлы хан керек деп, сол идеяны дөріптеді. Халық арасындағы, қоғамдық санадағы осындай этатикалық идеяны, хандық идеологияны барынша жақтап, елді соған үгіттеуге ерекше күш салған қайраткерлердің

ішінде жыраулар мен шешендер өздерінің құдіретті сөзімен де, үлгілі ісімен де ең басты роль атқарды, бұл іске орасан еңбек сіңірді.

Жыраулар кім еді? Жыраулар — мемлекеттегі, әсіресе хан сарайындағы көреген саясаткер, ханның ақылгөйі, мемлекеттің бас идеологі, елдің ақылшысы, қолбасы әрі дауышпаз ақын бола білді. Олар хан кеңесінің белсенді мүшесі болған, мемлекетті басқару ісіне тікелей қатынасып, саяси, әскери, қоғамдық мәселелерді шешуге араласып отырған. Соғыс кезінде жыраулар әскери кеңесте де, ханның жеке өзіне де өз ойын ашық айтып, ақыл беріп, болжау жасаған. Қиян-кескі ұрысқа түсер алдында жауынгерлерге арнап жыр толғаған, олардың намысын қайрап, рухын көтерген. Тіпті қажет болған жағдайда өздері де шайқасқа қатысып, ерліктің үлгісін көрсеткен, сондықтан жыраулардың біразы қолбасы да болған, тайпалар мен руларды да басқарған. Жыраулардың көбінесе әрі суырып салма ақын, әрі батыр, әрі данагөй және сәуегей болып келуінің себебі сол тұстағы Қазақ хандығының өмір салты мен тұрмыс-тіршілігінің көшпелі-бақташылық болуына және ұдайы жаугершілікті басынан кешіруіне байланысты еді.

Жалпы, қазақ жыраулары тарихи, қоғамдық және рухани тұрғыдан алғанда сонау Түркі қағанаты заманына меңзейді. Әйгілі Йоллығ-тегіннің жазбалары оның Күлтегін, Білге қаған мен Тоныкөк уақытында елдің бірлігін, бек пен қағанның атак-абыройын ардақтаған жырау екенін

дәлелдейді. Сол сияқты оғыздар дәуіріндегі Қорқыт ата, одан бертіңгі Шыңғыс хан тұсындағы Кетбұға (Ұлық жыршы), Алтын Орда кезіндегі Сыпыра, бұлардың бәрі XV-XVI ғасырларда тарихи аренаға шыққан қазақ жырауларының арғы түп-тамыры, бастауы еді. Қазақ жыраулары ежелгі ұстаздарының дәстүрін толық сақтап, дамыта әрі өз дәуірлерінің талап-талғамына, болмысына сәйкес өз заманындағы сөз өнерін тақырып пен мазмұн, идея мен түр жағынан байыта түсті. Бір кезде бүкіл түркі халықтарында, олардың тарихтарында, рухани ғұмырында зор роль атқарған жыраулар орта ғасырларда тек қазақ мемлекетінде ғана өзінің әлеуметтік-саяси, мәдени қызметін сақтап, бертіңгі жаңа дәуірге, яғни XIX ғасырға дейін жеткізді. Бұлай болуы – жыраулық тәуелсіз көшпелі-бақташылық мемлекетте ғана болатындығын дәлелдейтін заңдылық. Өйткені қазақтан басқа түркі елдері XV-XVI ғасырларда бірі тәуелсіздігінен айырылды, бірі көшпелілігін қойып, біржола отырықшылыққа ауысып, басқа идеология мен мәдениет жасады, ал енді біреулері өз мемлекетін құра алмады. Міне, Алтын Орда ыдырағаннан кейін, ордалы мемлекет құрған қазақ халқының рухани өмірінде байырғы жыраулық дәстүр мен әдебиет қайта жаңғырып, жаңа сапада көрінді.

Қазақ жыраулары жаңадан құрылған мемлекеттің күшті, хан билігінің мықты болуын көздеп, сол кезеңдегі әдебиетті, күллі мәдениетті мемлекетке, ханға қызмет еткізді. Олар өздерін өміршінің, мемлекеттің қызметшісі деп білді, сол себепті хандықтың

идеологына айналды. Ханның ақылгөй кеңесшісі, бас саясаткері болғандықтан жыраулар тек қана үлкен мемлекеттік маңызы бар мәселелер бойынша толғаған, сөйтіп өз сөздерін тікелей әміршіге арнап айтқан. Олар әдетте елді абдыратқан, толғантқан жағдайлар мен төтенше оқиғалар кезінде сөйлеген. Сондықтан жырауларды әмірші де, халық та аса қадір тұтып, олардан хан да, халық та ел дағдарған, немесе бүліншілік болған шақта, я болмаса елге жау тигенде ақыл-кеңес сұраған. Жыраулар мұндай сәттерде жұртшылыққа тоқтау айтып, болып жатқан оқиғаға немесе жағдаятқа өз бағасын берген, өткенін еске түсіріп, бүгінін сипаттаған, болашақты барлаған. Өз заманы мен бұрынғы уақытты салыстыра толғап, дәуір туралы, қоғам жайлы, ел мен әмірші жөнінде нақыды-фөлсафалық ой түйіндеген.

Сонымен бірге жыраулар шығармашылығында әміршіге, билеушілерге қарсы, оппозициялық ой-пікірлер де жиі болған. Қажетті жерде жыраулар хан мен сұлтандарға олардың халыққа жағымсыз кейбір қылықтары мен байлам-шешімдеріне наразы болып, өздерінің келіспейтінін ашық айтып отырған. Тіпті кей тұстарда жыраулар өз әміршісін сынға да алатын болған. Олай болатын себебі, — біріншіден, жыраулардың көбісі қай жағынан болса да хан-сұлтандармен терезесі тең аксүйектер тұқымынан шыққандығы; екіншіден, олардың әміршіге, мемлекетке деген адалдығы; үшіншіден, жыраулардың ел алдындағы орасан биік беделдігі; төртіншіден, көшпелі хандық

мемлекетіндегі "өзіндік демократияның" болғандығы; бесіншіден, қазақ қауымында "өнер алды-қызыл тіл" деп бағаланып, "бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ" деген қағида-шарттың мықтылығы еді.

Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды. Ал, мұның өзі жыраулар поэзиясында ең мәнді де, маңызды етіп қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды. Сөйтіп, жыраулар өз шығармаларында идеалды өміршінің бейнесін жасады, сонымен қатар адамдар жоқшылық көрмей, бақытқа кенелген утопиялық қоғамды суреттеді. Өздерінің монолог түрінде айтылатын толғауларында жыраулар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатар заман мен қоғам, адам мен заман, тұлға мен тобыр, сондай-ақ имандылық пен қайырымдылық, өмірдің өткіншілігі мен адамның опасыздығы, өлім мен өмірдің қайшылығы сияқты моральдық, этикалық, фәлсафалық проблемаларды көтеріп, қоғаммен байланыстыра жырлап отырды.

Жыраулар поэзиясы үш түрде жасалған: толғау, арнау, мадақтау. Алайда, ең жиі қолданылғаны – толғау. Толғау – алуан түрлі тақырыптағы, философиялық ойға, дидактика мен моральға, т.б. мәселелерге арналған лирикалық шығарма. Оның өлеңдік кестесі,

ұйқасы, шумағы әрқашан біркелкі болып келмейді. Сондықтан онда тұрақты буын мен бунақ, үйреншікті тирада мен ұйқас сирек кездеседі де, көп ретте ырғақ басты роль атқарады. Оның себебі толғау дүйім жұрттың алдында төтенше жағдайға байланысты қолма-қол шығарылып, ауызша айтылатын болғандықтан және айтылған шақта әрі елді жалықтырмау, әрі тез әсер ету мен жаттап алуға ыңғайлы болу мақсатын көздегендіктен. Айтылу ситуациясы мен тақырыбына байланысты шумақ бірде көлемді, бірде шағын, ұйқасы кейде шұбыртпалы, кейде аралас, көп жағдайда анафора түрінде, буын саны да біресе 7-8, біресе 11, енді бірде 15, тіпті одан да көп болуы, сондай-ақ ассонанс пен аллитерацияның жиі қолданылуы — толғау үшін табиғи, және бұл жағдай оны өлең (қара өлең) мен жыр түрлерінен оқшауландырып тұрады. Эмоциялық-экспрессивтілік мақсатты тұтынғандықтан толғауда психологиялық параллелизм, қайталау, кей уақытта дыбыс қуалаушылық та кең пайдаланылады. Жалпы, поэзияға тән теңеу, шендестіру, әсірелеу, контраст тәрізді көркемдік әдіс-тәсілдер де толғауға жат емес.

Жыраулардың толғауларында лирикалық кейіпкермен бірге автордың "мені" де көрініп отырады. Толғау көп жағдайда бірінші жақтан ("мен") айтылып, автордың көтеріп отырған мәселеге, немесе тақырыпқа өз көзқарасын, өз қатынасын тікелей көрсетеді. Сол себепті кейбір толғауларда биографиялық сипат болады, ал енді бір шығармаларда автор өзін суреттеп, тіпті өз бейнесін (кейде портретін)

сомдайды. Солай бола тұрса да жырау өз мүддесін ел тағдырынан жоғары қоймайды, өзін қанша көтермелеп айтса да, әміршісінен жоғары апармайды, қаншалықты "мен" дегенмен халықтың қамқоры екенін ұмытпайды, халық пен өзін біртұтас сезініп, халық атынан сөйлейді, сондықтан да оның сөзі өтімді, өзі беделді әрі елге қадірлі.

Дербес мемлекет болып, Қазақ хандығы құрылған кездегі осындай аса беделді де көрнекті жырау болған қайраткер – Асан Сәбитұлы (Ел арасында және дерекнамаларда оны Асан Қайғы деп атаған). Асан Сәбитұлы шамамен 1370-80 жылдары Еділ жағасында дүниеге келген деп есептеледі. Оның әкесі халықтың құрметіне бөленген, аты көпке әйгілі күсбегі болыпты. Елдің ардақтысы болған Сәбит зерек өсіп келе жатқан баласы Асанға өз заманы үшін айтарлықтай білім берген көрінеді. Өзінің білімділігі мен біліктілігі, таланты мен талабының арқасында Асан бірте-бірте көзге түсіп, жұртшылыққа танымал болады да, ақыр аяғы хан сарайынан бір-ақ шығады. Кейбір мәліметтер бойынша, Асан Ұлық-Мұхамед ханның ең жақын, ең сенімді ақылшысына айналады, соның құзырында адал қызмет етеді. Тіпті Ордада аласапыран төңкеріс болып, Ұлық-Мұхамед тақтан қуылғанда да Асан өзі зор қадір тұтатын әміршісінің қасында болады, сонымен бірге Қазанға барады. Қазанды билеп тұрған Ұлық-Мұхамед қайтыс болған соң Асан қайтадан өз еліне, Дешті-Қыпшаққа келеді.

Ол Дешті-Қыпшаққа оралған шақта үлкен тақ үшін таластың үстінен шығып, сол

оқиғаларға қатынасады. Әбілқайыр хан мен Жәнібек, Керей сұлтандардың саяси айқасы кезінде Асан Әбілқайыр ханның оппозициясы жағында болып, екі сұлтанды қолдайды. Жәнібек пен Керейдің кейбір іс-әрекеттерін жақтырмаса да, олардың күресін әділдік деп танып, жеке Қазақ хандығын құрғандарын орынды деп біледі. Бұл дүниеден өткенше Асан осы сұлтандардың қасында болады. Бұл 1455-1465 жылдар аралығы еді.

Асан Сәбитұлының әдеби мұрасынан бізге көп нәрсе жеткен жоқ, ал мирас болып келгендерінің дені — толғаулар. Оларда көтерілген проблемалар өмір, тіршіліктің мәнісі, халық тағдыры, қоғам жағдайы, хан мен қарашының, әмір мен халықтың арақатынасы. Аз да болса өте мәнді толғаулардың ішінен, өсіресе, ел арасына кең таралғаны өрі өзінің әлеуметтік мағынасы жағынан ерекшеленіп тұрғаны — жыраудың Жәнібек ханға қарата айтқан "Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің!" және "Қырында киік жайлаған" деп аталатын толғаулары. Аталмыш шығармаларда Асан халықтың мүддесі, елдің бірлігі, жұрттың тағдыр-талайы туралы айтып, сол тұрғыдан сөйлеседі, ханға ата-мекен мен елдің болашағы жайында өз ойын қымсынбай, ашық, жырауға тән мінезбен толғайды. Қазақ хандығын құрғанын қолданғанмен, Ноғай ордасынан мүлде қол үзіп кеткенін жақтырмайды, өйткені, Асанның ойынша, Ноғай-Қазақ ордасы — бір ел, бір жұрт, демек, оларынтымақта өмір сүруге тиіс. Олай болмаған

күнде, халық басына бодандық түсу қауіпі бар екенін сезеді, соны ашық айтады.

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң түзіп, жаман болар,
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тамам болар.
О күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер,
Ұлың, қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда нетер? [1]

Бұл сөз айтылып отырған кез – XV ғасыр. Тарихтан белгілі, XIV ғасырдың соңында Алтын Орда ішкі алауыздықтан әлсіреп, өзіне бағынышты Русьтен алғашқы соққы ала бастаған болатын. XV ғасырда Мәскеу Русі орыс жерлері мен князьдерін бір тудың астына топтастырып, күш жинап, үлкен мемлекетке айнала бастаған-ды. Ол ыдырап бара жатқан Алтын Ордаға азуын көрсетіп те үлгірген-ді. Ал, үш жүз жыл бойы Азия мен жарты Еуропаны билеген Алтын Орда бірнеше хандыққа бөлініп, өзара қырқысуға түскен-ді. Соның салдарынан олар үлкен күшке айналып келе жатқан Мәскеу Русіне бірінен соң бірі оп-оңай олжаға түсіп жатты, Азаудан, Еділден т.б. жерлерден айырылып үлгірді. Міне, осының куәгері болған Асан ел тағдырын ойлап күңіренеді, елді басқарған хандардың жақындап келе жатқан қауіпті сезбейтініне күйінеді:

Аңдып жүрген көп дұшпан
Елге жау боп келеді...

Мұны неге білмейсің?..
Арасынан қытай, орыстың
Қорған сап, тыныш жатырсың,
Өзін, Жәнібек, елден асқан батырсың!
Ертісті өрлеп орыс жүр,
Тіл алсаң, іздеп қоныс көр...
Орыс алар қалаңды,
Шулатар қатын, балаңды.
Осыны көрдім түсімде,
Біл десе де білмейсің [2].

Жәнібекке арнап айтқан толғауларында Асан өзі қанша жақсы көріп, қолдап жүрсе де әміршісіне катал сыншы ретінде сөйлеп, оның кейбір іс-әрекетін жақтамайтынын ашық көрсетеді. Ақиқатына жүгінсек, Асан жырау Жәнібек ханға оппозициялық сыңай білдіреді. Ол Ноғайлы дәуіріндегі өмірді елге жағымды, халықтың бақытты тұрмыс кешкен заманы етіп суреттейді, сол уақыт пен қоғамды өзінің мезгілі мен қауымына қарсы қоя бейнелеп, қазақ пен ноғайлардың бірге жасаған тұсын "алтын шақ" еді деп, дәріптей жырлайды:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған.
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын...
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қыста қыстасаң,
Ал, қолыңды маларсын
Алтын менен күміске [3].